

Mahmud Derviš i Helit Jišurun
7. februar 1996.

„IZGNANSTVO U MENI KUCA TAKO SNAŽNO, MOŽDA GA PONESEM SA SOBOM U ZE- MLJU”

Ovoga leta, 4. avgusta 2008, navršilo se četiri godine otkako je Mahmud Derviš – „palestinski nacionalni pesnik”, „glas palestinskog naroda”, kulturna ikona za milione Arapa – preminuo u šezdeset osmoj godini nakon operacije srca. Kako i priliči čoveku čije su poetske večeri punile stadione i čije su ukomponovane pesme prerasle u himne diljem arapskog sveta, u Ramali, njegovom poslednjem prebivalištu, priređena mu je sahrana vredna jednog državnika, uz govor predsednika palestinske uprave Mahmuda Abasa i tri dana žalosti.

Istovremeno i političar i kulturna ličnost, Derviš je jedan od glavnih autora Palestinske deklaracije o nezavisnosti iz 1988. Njegova poezija, naročito ona iz prve faze stvaralaštva, beleži palestinsko iskustvo od 1948. pa nadalje, i to ne samo svu njegovu širinu, već i konkretne doga-

đaje kao što su izraelska invazija na Liban 1982, masakri u Tel al-Zataru i Sabri i Šatili, Prva intifada, i druge. Pod izraelskom opsadom i pod bombama iz 1982, napisao je autobiografski memoar o svom deseto-godišnjem izgnanstvu u Bejrutu pod naslovom *Sjećanje za zaborav*, a u razgovoru koji je pred vama često ćemo se na njega osvrnati.

Derviševa poezija uvek je bila mešavina političkog/kolektivnog i ličnog/pojedinačnog. Iako osamdesetih preovladava ova prva dimenzija, u kasnijem periodu njegova poezija postaje sve ličnija. Njegovu zbirku *Zašto si konja ostavio samog?* iz 1995, koju takođe pominjemo u ovom razgovoru, mnogi smatraju prekretnicom i prva je od njegovih tridesetak knjiga poezije (prevedenih na preko dvadeset jezika) koja je gotovo isključivo lična. Sve veći naglasak na ličnom može biti, bar delimično, odraz svojevrsnog povlačenja iz politike nakon potpisivanja Sporazuma u Oslu 1993. On se tad povukao iz izvršnog odbora PLO-a, u znak protesta zbog nepravdanih uslova sporazuma, iako treba reći da nikad nije kritikovao ni PLO ni sam sporazum. No, bila ona politička/kolektivna ili lična /pojedinačna, sva Derviševa poezija na svim nivoima odiše temama identiteta i izgnanstva, odražavajući ne samo njegov lični životni put (koji ga je vodio od Galileje do Moskve, Kaira, Bejruta, Tuniisa, Pariza, Amana i Ramale), već pored toga, i iznad svega, određeno stanje duha.

Izraelska pesnikinja i književna kritičarka Helit Jišurun do tančina istražuje ove teme u podužem razgovoru s Dervišem, vođenom na hebrejskom. Razgovor se dogodio 7. februara 1996. u Amanu, u Jordanu, gde je Derviš čekao izraelsku dozvolu da se naseleli u Ramali. Razgovor je najpre objavljen u izraelskom časopisu o kulturi *Hadarim* (koji je pokrenula i uređivala Jišurun), u prolećnom broju za 1996. godinu. Gotovo odmah potom, Simon Biton ga prevodi na francuski, da bi iste godine bio objavljen u jesenjem bro-

ju časopisa *Revue d'études Palestiniennes*, sestrinskom izdanju naše publikacije.¹ Uz to, pojavio se i u zbirci intervju s Dervišem pod naslovom *La Palestine comme métaphore* (1998), koju kao urednici i prevodioci potpisuju Elijas Sanbar i Simon Biton.

Derviš, čiji zvezdani status ostaje nepomučen, dao je na stotine intervju. Ono što ovaj razgovor čini vrednim objavljivanja šesnaest godina nakon što je snimljen i četiri godine nakon njegove smrti nije samo njegova dužina (odlomci priređeni ovde čine tek polovinu originalnog intervju), već i specifična interakcija između Derviša i njegove sagovornice, koja, i sama pesnikinja, detaljno poznaje njegov opus, ali je izraelska cionistkinja (ma kako liberalna). Duh blagonaklonosti, srodnost iskustva, zajednička interesovanja i veze, uz nazore koji su često suprotstavljeni, daju ovom razgovoru ton suzdržane napetosti između prijateljski nastrojenih suparnika; provokativna pitanja navela su Derviša da formuliše ili objasni stavove i mišljenja o brojnim pitanjima, stanovišta koja bi se možda podrazumevala, pa ga stoga arapski sagovornik ne bi o njima ni pitao, niti bi se njima bavio. U isti mah, ovaj intervju daleko se pomnije nego ijedan drugi bavi Derviševim odnosom prema hebrejskom jeziku, kao i njegovim stavovima prema Izraelu i Izraelcima. Ti delovi razgovora, koji otkrivaju bogatstvo i kompleksnost duha ovog čoveka, takođe jasno ilustruju humanizam, širinu pogleda i inkluzivnost koji su oduvek bili ključna obeležja njegovog pogleda na svet i njegove poezije.

Integralni tekst razgovora je sa hebrejskog na engleski prvi preveo Adam Jejl Stern, koji je trenutno doktorand na studijama religije na Harvardu, u okviru jednog većeg projekta. Napomene uz tekst takođe su njegove. Naša publikacija mu se zahvaljuje na dozvoli da objavimo ove poduže odlomke iz njegovog prevoda.

Helit Jišurun: *Nakon trinaest godina provedenih u Parizu preselili ste se u Aman. Iz jednog izgnanstva u drugo?*

Mahmud Derviš: Preselio sam se s jednog mesta na drugo. Na to su me naveli istorijski trenuci u regionu. Nisam ova-
mo došao da bih učestvovao u tim događanjima, već [zbog] sopstvene savesti; nije joj bilo lako da bude toliko daleko od te nove dinamike. Ne bih rekao da se selim iz jednog izgnanstva u drugo, jer moje izgnanstvo upućuje na dva moguća značenja.² Danas je izgnanstvo [i] psihološka,

unutrašnja stvar. U arapskom svetu sam više na svome.

H. J.: *U Sjećanju za zaborav pišete sledeće: „Postao sam pjesnik koji je tragao za dječakom koji je nekada bio u njemu, koga je ostavio na nekom mjestu i zaboravio. Pjesnik je odrastao i nije dozvolio da zaboravljeni dječak odraste” (Derviš, 2025: 101).*

M. D.: U mom slučaju, nema suštinske razlike između pripovesti o vlastitom detinjstvu i pripovesti o mojoj domovini. Razdor koji mi se desio u privatnom životu snašao je i moju domovinu. Detinjstvo

¹ Misli se na *Journal of Palestine Studies*. Intervju je ovde objavljen konkretno na jesen 2012. godine (vol. XLII, no. 1, 46–70). (Prim. red.)

² U doslovnom prevodu s hebrejskog na engleski ova rečenica glasi: „Ne bih rekao da prelazim iz jednog izgnanstva [galut] u dru-

go, zbog toga što sam ja izgnan [galui] – da li se tako kaže? – u izgnanstvu [goleh], i to upućuje na dva moguća značenja.” Dilema koju u svom odgovoru iznosi Derviš ogleda se u tome da li je gramatički ispravno upotrebiti pridev *galui* da se opiše stanje izgnanstva.

i domovina oteti su mi u istom trenutku. Postoji u tragičnosti tog događaja izvesni paralelizam i jedinstvo. Kad se 1948. dogodio ovaj naš ogromni razdor, iz postelje detinjstva iskočio sam na put izgnanstva. Imao sam šest godina. Čitav mi se svet okrenuo naglavce, detinjstvo je ostalo zamrznuo, nije pošlo na put sa mnom. Pitanje je da li je moguće povratiti oteto detinjstvo vraćanjem otete zemlje, i to je poetska potraga koja diktira ritam te pesme. Pronalazak Mahmuda Derviša, deteta koje je nekad postojalo, moguć je samo u toj pesmi. Ne u stvarnom životu.

[...]

H. J.: *U razgovoru za Masharif³ kaže sledeće: „Nakon što sam odsečen od porodice i života u Haifi, otkrio sam da sam bio razmaženi sin zato što sam bio odsutan, ne zato što sam bio najbolji.”*

M. D.: Da. Od kuće sam otišao mlad. Bio sam iskompleksiran zbog toga što kod kuće nisam imao ljubav i podršku. Ja sam mlađi sin i majka me je uvek tukla bez razloga. Krivila me je za sve loše stvari koje su se dešavale u našoj kući ili u našem okruženju. Tek kad sam dospao u zatvor 1956. godine (zbog akcija protiv okupacije Gaze i napada na Egipat), kad me je majka posetila, poljubila me, donela mi kafu i voće – tek tad sam shvatio da me voli i da je moj prvobitni utisak bio pogrešan. To me je izuzetno obradovalo, kao da je u meni sinula nekakva svetlost. Vredelo je platiti tu cenu [zatvor] da osetim njenu ljubav.

Tamo sam napisao jednu pesmu, „Majci” (Derviš, 2015: 17–18). Ljudi su ovu pesmu – ovu ispovednu pesmu kojom sam hteo da se iskupim za to što sam mislio da me majka mrzi – tumačili kao pesmu o nacionalnoj čežnji. Nisam očekivao da će je – zahvaljujući Marselu Halifi – pevati milioni i da će misliti da moja majka predstavlja domovinu. Ta pesma je bila pismo pomirenja koje dete upućuje majci.

[...]

H. J.: *Govorili ste i pisali o čoveku koji se pojavljuje u noći, peva, pa nestaje. Ko je taj čovek?*

M. D.: Sećate li se etikete „infiltratora”? Mislim da će priča o infiltratorima tek biti ispisana. Palestinski pisac i dalje mora da piše tu priču. U trenutku kad je osnivana država, kad je rađen popis stanovništva, mi smo bili izbeglice u Libanu. Kad smo se vratili, dve godine kasnije, u zemlju smo ušli kao infiltratori. Pristigli smo u Dair al-Asad. Svaki put kad bi došla policija, mi bismo se skrivali. Kad god bi nadstojnik došao u školu, nastavnici bi me sakrivali jer sam bio ilegalac. Možete zamisliti kako je to uticalo na jednog sedmogodišnjaka. Tu vrstu psiholoških kompleksa i neprijateljstva koji postoje između detinjstva i nekog režima. Iz perioda u Dair al-Asadu pamtim jednog čoveka, predivnog glasa, koji je noću dolazio do komšijskih kuća na obodu sela, svirao rabab i pevao svoju priču: o tome kako je otišao od kuće i prešao granicu i kako se vratio, prisećajući se te noći i tog meseca, s nostalgijom koja razara dušu. Njegova se muzika utočila u moje nesvesno. Naslutio sam da te reči dočaravaju stvarnost. Naučio sam da

³ Časopis na arapskom jeziku koji je između 1994. i 1996. u Izraelu objavljivao palestinski pisac i novinar Emil Habibi. Godine 2002. ponovo su ga pokrenuli i uređivali Anton Šamas, Salman Masalha, Muhamed Ganaim, Ramzi Sulejman i Anton Šalhat.

umetnost nastaje iz jednostavnih stvari. Hteo sam da oponašam tog čoveka.

H. J.: *To budi asocijacije na Šehereza-du, koja noću pripoveda svoju priču ne bi li se spasla.*

M. D.: Tako je. Sećam se, dok smo još bili u svom starom selu [Al-Birvi], moj de-da je svake večeri imao goste, dolazili su da popiju čaj ili kafu i imali su sličan ritu-al. Neko bi čitao odlomak iz neke knjige i pevao. To je deo arapske kulturne tradici-je.

To je utočište od dana i od stradanja. Policija dolazi danju. Kad govorite o stra-danju, u sebi osećate moć stvaranja. Kao što je Bog stvorio svet, čovek ima moć da stvara poeziju.

[...]

H. J.: *Postoje li Vaše pesme koje nisu napisane u stanju izgnanstva? Nije li stanje izgnanstva realna paralela stanju pesnika – svakog pesnika na svetu – između domo-vine i izgnanstva?*

M. D.: Sve što sam napisao može se okarakterisati kao poezija izgnanstva. Ro-đen sam u izgnanstvu. Izgnanstvo je vrlo širok pojam, a i vrlo relativan. Postoji iz-gnanstvo iz društva, izgnanstvo iz poro-dice, izgnanstvo iz ljubavi, izgnanstvo u sebi samom. Sva je poezija izraz izgnan-stva ili drugosti. A kad je odraz realnog iskustva, onda je to sublimirano, sažeto izgnanstvo. Nalazim ga u svakoj reči za kojom tragam po svome rečniku. Ne ža-lim se. Uprkos svemu, izgnanstvo je u ve-likoj meri doprinelo razvoju mog pisanja. Omogućilo mi je da se nosim s putova-njem između kultura, između naroda, iz-među gradova, između boja.

H. J.: *Izgnanstvo je Vašu poeziju uči-nilo istančanom, obogatilo ju je. Donelo joj je preobražaj koji je toliko nedostajao poezi-ji koju ste pisali pre no što ste napustili ze-mlju.*

M. D.: To je tačno, ali dozvolite mi da se vratim na neka od svojih predašnjih stanovišta. Ranije sam verovao da je poe-zija vrsta borbe, dok danas ne mislim da ona ima nekakav zadatak koji mora od-mah da ispuni. Njen je uticaj vrlo spor, ku-mulativan. Upravo mi je distanca pomo-gla da postignem istančaniji ton. Ona mi je omogućila da posmatram sebe, da po-smatram okupaciju, predele, zatvor. Do-dala je određenu uzvišenost i postala re-ligija lepote bez obaveza. Nestajanje u dis-tanci je oslobađanje. Što vas neko manje zna, to vi više znate sebe. To je i stvar zre-losti. Više sam čitao, pratio evropsku po-eziju. Naučio kako da oprostim. Jer svi smo mi naposljetku izgnanici. Okupator i ja – obojica patimo od izgnanstva. On je izgnanstvo u meni, ja sam žrtva njegovog izgnanstva. Svi mi, na ovoj prelepoj pla-neti Zemlji, svi smo mi susedi, svi smo iz-gnanici, svi hodimo istom stazom ljudske sudbine, a ujedinjuje nas potreba da ispri-čamo priču o tom izgnanstvu.

H. J.: *Nije li to idealizovanje distance? Ne postoji li cena koja se plaća za izgnan-stvo?*

M. D.: Postoji lična cena čežnje u iz-gnanstvu. Osećaj izmeštenosti na margi-nu. Ali naknada se dobija u vidu stvaranja sveta koji je paralela stvarnosti. A to isto postiže i distanca. Geografska distanca uz to stvara i vremenski okvir pesme, koji ne mora da odgovara sadašnjici.

[...]

H. J.: *Na odnosu između „zemlje” i „poezije” počiva sva Vaša poezija. Kakav je to odnos u pitanju?*

M. D.: Zemlja je moja prva majka. Iz nje sam rođen i u nju ću se vratiti. U njoj je čitav ciklus ljudskog života. Ona je naš pravo nebo. Odraž neba u ogledalu, moglo bi se reći. Uznesemo se, pa potom spustimo i usnimo. Možda je to mesto gde ćemo sresti Boga. Putem koji vodi preko tla. Pošto mi je zemlja oteta i s nje sam progнан, ona se pretvorila u izvor i prebivalište moga duha i mojih snova. Te okolnosti postoje nezavisno od mesta koje zemlja zauzima u mom delu. Simbol domovine. Ona predstavlja svu čežnju i snove o povratku. Ali nemoguće je u njoj videti samo mesto; ona je i tlo čitavog sveta, i to je nešto na čemu u mojim stihovima sve počiva. Ona je sinteza. U isti mah je izvor poezije i ono od čega su satkani poezija i jezik. Ponekad nije moguće razlikovati jezik i tlo. Zemlja je pesma u svom fizičkom obličju.

H. J.: *Htela bih da Vam postavim pitanje o ciklusu pesama pod naslovom Jedanaest planeta na poslednjem andaluzijskom nebu. Šta Andaluzija znači za arapsku poeziju? Šta ona znači za Vas? „...[D]a l' beše Andaluzija ovde ili tamo? Na zemlji... ili u stihovima?”* (Derviš, 2015: 57)

M. D.: U arapskoj tradiciji, Andaluzija je kolektivna tužbalica za izgubljenim rajem. Ona je dramatična privlačnost prošlosti. To nalikuje na džahiliju, predislamsku poeziju, u kojoj neko tuguje za mestom, za domom kog više nema. To je ta tradicija: pesma mora da počne lamentom

nad kamenjem i šatorima koji su nestali. To je poezija nomada, koji idu od mesta do mesta. Pesnik ide napred i zatiče kamenje: Lejla je bila ovde, Lubna je bila ovde.⁴ Draga više nije tu. Nakon toga [pesnik] ide dalje i opisuje konja ili kamilu, a zatim prelazi na metafizička pitanja. Andaluzija je to izgubljeno mesto. Kasnije, Andaluzija je postala Palestina. Popularna poezija o Palestini napisana pedesetih i šezdesetih formulisala je tu paralelu: izgubili smo Palestinu baš kao što smo izgubili Andaluziju. Ja na to ne gledam tako. Oduvek sam govorio: Andaluzija se možda vrati. Napisao sam *Jedanaest planeta...* da odam počast petstotoj godišnjici proterivanja iz Španije i Kolumbovog dolaska u Ameriku. Znate da je tamo stigao igrom slučaja. Moje pesme su bile glas arapskog pesnika u okvirima ovih značajnih istorijskih događaja. Andaluziju ne smatram svojom, niti Palestinu smatram izgubljenom Andaluzijom. Pokušao sam da ostvarim dijalog između svih izgnanih na ovom svetu i nisam polagao pravo na Andaluziju. Ali razumem bol i suze Arapa koji su na jednom mestu živeli sedam stotina godina, koji nemaju druge domovine, koji nemaju drugog mesta susreta, i koji su odatle oterani. Moj pogled nije kolonijalni. Za drugošću ljudi tragao sam posvuda. Zato Andaluzija može biti i ovde i onde, na bilo kom mestu. Za mene je Andaluzija mesto susreta svih stranaca s ciljem stvaranja ljudske kulture.

Ne radi se samo o tome da je koegzistencija Jevreja i muslimana prevladala, već i o tome da je njihova sudbina ista. Otišli su zajedno. Španska vlada je tražila oproštaj od Izraelaca; nisu ga tražili od

⁴ Lejla i Lubna su dve ličnosti iz tradicije klasične arapske ljubavne poezije.

Arapa. To je balans moći koji nema veze s tim šta je ljudski. Andaluzija je za mene realizacija sna iz pesme. Humanističko i kulturno zlatno doba.

H. J.: *Ne mislite li da ste krenuli tim putem zbog toga što ste bili u stanju izgnanstva? Sad kad se ljubav prema domovini ispoljava u svakodnevnim mukama, da li će biti neophodno vratiti se tim putem, nazad u stvarnost? Da li Vas to brine?*

M. D.: Tu ne postoji pesnička veza. Postoji politička veza. Za poeziju je poželjniji trenutni ambijent. Imamo čarobna rešenja za svaki problem, recimo za to da nam treba država. Tako razmišljamo politički. Iz književne perspektive, to je pogrešno. Kad Palestinci budu imali svoju državu, književni izazov biće još veći... Mnogi palestinski pisci se oslanjaju na to što države nema. Ali država nije tema za

---

*Moj pogled nije kolonijalni.
Za drugošću ljudi tragao sam
posvuda.*

---

književnost. A nije ni domovina. Kad imate domovinu i o njoj govorite s patriotskim zanosom, to je van svake pameti. Zato će se značajan deo palestinske književnosti naći u ćorsokaku, u krizi. Snovi će se ostvariti, i šta onda? Mene ta kriza neće snaći. Ja sam to već prevazišao. Svoju sam domovinu izgradio, pa i državu zasnovao, u svome jeziku. Ako u poeziji nema prostora humanizma koji se dotiče ljudskog, tekst umire. To ne znači da se mora pisati o globalnim temama. Književnost nastaje iz svakodnevnog, ali da li je određuju granice domovine? Šta je domovina? To je mesto koje ljudima daje priliku da rastu. A

ne da od nje prave zastavu. U pesmi „Primirje s Mongolima” kažem da ću od zastave napraviti čarape. Neću svoj život posvetiti jednoj zastavi. Žan Žene je rekao da je domovina jedna glupa ideja, osim za one koji je još uvek nemaju. Gojtisolo, španski pesnik, na to ga je pitao: „A šta kad dobiju domovinu?” Žene mu je odgovorio: „Neka je bace kroz prozor.”

H. J.: *U Vašoj poeziji nastaloj tokom protekle decenije sve više primećujem približavanje jevrejskom gledištu – nastalom tokom stotina godina izgnanstva – spram odnosa teksta prema stvarnosti, prema apstraktnom „mestu” nasuprot fizičkom mestu. U Sjećanju za zaborav pišete sledeće: „Mi smo razumjeli Liban samo kao jezik koji je u nama obznanio instinkt za opstanak” (Derviš, 2025: 64). U istoj knjizi kažete i ovo: „Jer je Palestina iz domovine pretvorena u slogan, način komentarisanja događaja...” (2025: 66). Znam da Vam smeta poređenje sudbine Jevreja i sudbine Palestinaca, zato što nagoveštava izvesno „takmičenje” u tome ko je veća žrtva.*

M. D.: Pre svega, to mi poređenje ne smeta sve dok govorimo sa stanovišta književnosti. U tom domenu, nacionalizam ne postoji. Mislim da će neuroza oko toga da li to poređenje treba prihvatiti ili ne proći kad nastupi mir. Jevreji se neće stideti da u sebi pronađu arapsku komponentu, a Arapi se neće stideti da priznaju da su sazdani i od jevrejskih elemenata. Naročito kad govorimo o „Erec Izraelu” na hebrejskom i „Palestini” na arapskom. Ja sam sin svih kultura koje su prešle preko tog tla – grčke, rimske, persijske, jevrejske, otomanske. To je prisustvo koje postoji u samoj suštini mog izraza. Svaka moćna kultura je prošla i nešto ostavila. Ja

sam sin svih tih očeva, ali pripadam jednoj majci. Da li to znači da mi je majka prostitutka? Moja majka je ova zemlja; ona ih je sve primila. Bila je i svedok i žrtva. Isto tako, ja sam sin jevrejske kulture koja je postojala u Palestini. Zato ne uzmičem pred tim poređenjem.

Međutim, usled političkih tenzija – koje kažu da Palestinaca ne može biti tamo gde je Izrael – nismo prihvatili činjenicu da smo tvorevine sličnih okolnosti i da se takmičimo u tome ko je veća žrtva. Već sam gledao mnoge cioniste kako gube živce kad ih podsetimo da je šoa zadesila i druge narode. Kao Eli Vizel, koji je napisao: „Zašto kažu da je ono što se događa u Bosni šoa?” Kao da Jevreji na nju imaju monopol. Kad god sam bio pozvan da učestvujem na nekom festivalu ili u nekoj televizijskoj emisiji, uvek su, u ime ravnoteže, zahtevali i izraelskog pisca... Zašto ja moram biti definisan kroz svoju vezu s Izraelcima, bila ona pozitivna ili negativna? To je politika. Time naš književni rad pretvarate u politiku. Tome sam se protivio. No, postoji li nešto što je zajedničko mom i jevrejskom putu? Čini mi se da postoji. Sa stanovišta ljudske sudbine, postoje mnoga ukrštanja. To je i dobro i loše. Bojim se da to može da stvori geto. Da ćemo na kraju u tom getu uživati.

H. J.: *Da li je država geto?*

M. D.: Mora se što pre zaboraviti na to čarobno rešenje i ponašati se kao da je država nešto posve prirodno. Vi ste nekad veličali svoju državu i tako stupili u geto. Sad iz njega pokušavate pobeći. Postoji razlika između ta dva gledišta, političkog i intelektualnog. Vi ste sopstveno izgnanstvo sami stvorili, nismo ga stvorili mi.

H. J.: *To je bila istorijska nužnost.*

M. D.: Hteo bih da Vas podsetim na jednu osetljivu stvar. Nisam baš siguran da se među mladim generacijama Jevreja većina i seća da žive u izgnanstvu, bilo to u Evropi ili u Americi. Da li pojam „domovine” živi u vama kroz sve generacije? Da li svi Jevreji u sebi nose takvu čežnju? A opet, svaki se Palestinac seća da je imao domovinu i da je iz nje izgnan. Toga se ne seća i svaki Jevrejin, jer je od tada prošlo dve stotine godina. Palestinac – za njega domovina nije sećanje, nije nekakvo intelektualno pitanje. Svaki Palestinac je svedok tog gubitka.

H. J.: *Jevreji su dugo bili u izgnanstvu. Šta želite reći?*

M. D.: Da Palestinac proživljava nešto konkretno. Da je vaše izgnanstvo slično izgnanstvima svih drugih naroda.

H. J.: *U tekstu „Identitet odsustva” protivite se pokušaju da se Jevreji uporede s Palestincima. Odbijate da u nama vidite svog istorijskog dvojnika.⁵*

M. D.: Tad sam govorio o stanju u okupiranim teritorijama. I neophodno je razlikovati okupatora i okupiranog.

H. J.: *U Sjećanju za zaborav pišete sledeće: „Moramo da znamo šta hoćemo: našu zemlju [...] ili čak sliku o našoj nostalgiji za svojom zemljom u zemlji?” (2025: 96). Da li je to čežnja za predmetom ili za njegovim odrazom?*

M. D.: Široka značenja domovine, revolucije i patriotizma sazdana su od krh-

⁵ V. Mifgash/LiqA 7–8 (jesen 1987), 46–47. Arapski i hebrejski tekst štampani su jedan do drugog.

kih elemenata. Domovina je širok pojam, ali kad odemo u domovinu tragama za konkretnim drvetom, konkretnim kame-
nom, prozorom. Ti su njeni činioci veoma intimni, i nisu ni zastava ni himna. Ja če-
znem za malim stvarima.

Vaše pitanje, o predmetu ili odrazu, srce mi priprema na razočaranje. Samo, kako da do tog pitanja uopšte stignem, imam li ja pravo da budem tamo?!

H. J.: *Da li Vas brine da ćete taj san izgubiti?*

M. D.: To je živi mit u mojoj poeziji. Uvek je prisutan strah od slamanja sna. U svojoj poslednjoj knjizi kažem ovako: „Imam jedan san: da nađem san.” San je parče neba koje postoji u svakome. Ne možemo biti ni neumereno realistični ili pragmatični. Potrebno nam je to nebo. Da ostvari ravnotežu između onoga što je istinito i onoga što je imaginarno. Taj san spada u domen poezije.

H. J.: *U istoj knjizi pišete sledeće: „Moj život je skandal moje poezije, a moja poezija je skandal mog života” (2025: 184).*

M. D.: Šta to znači? Ja sam tako rekao? To je greška u prevodu.⁶ Upotrebio sam reč *faḍīḥai*. *Faḍīḥa* na arapskom nije naprosto sram, već otkrivanje. *Faḍīḥa* je suprotno od tajnovitosti, od prikrivanja. *Faḍīḥa* je razotkrivanje. „*Faḍaḥtu sirri*” – otkrio sam svoju tajnu. Poezija ne može da prikrije istinu u meni. Poezija je skandalozno otkrivanje moje tajne.

⁶ “My life is the scandal of my poetry, and my poetry is the scandal of my life.” U prevodu intervju na engleski koristi se reč *shame*, dok se u fusnoti navodi ovaj citat, u kojem se javlja *scandal*, što se čini bliže Derviševom nameravanom značenju. (*Prim. prev.*)

H. J.: *O Bejrutu pak pišete sledeće: „Da li je to grad ili maska? Izgnanstvo ili pjesma?” (2025: 104). Da li je Bejrut postao metafora za poeziju?*

M. D.: Bio je to veoma kratko. Liban nismo poznavali. Živeli smo u getu koji smo u Bejrutu za sebe stvorili. Svako se od nas pitao šta je Bejrut. Ni Libanci ga nisu poznavali. Pravi Libanci žive u brdima. Bejrut je poput Menhetna, mešoviti grad. U Bejrutu smo videli samo sebe. Svaka ulica tamo je grad za sebe. Naročito u doba rata. Upotrebio sam ga da istaknem protivrečnosti tog fenomena. Bejrut je bio fenomen. Nisam sasvim zadovoljan onim što sam napisao u tom periodu. Te 1975. rat već beše počeo. Stigao sam tamo dve godine ranije. Napisao sam „Pesmu za Bejrut”. Libanci njom nisu bili zadovoljni. Rekli su: „Ovo nije tvoj grad.” Rekli su da sam stranac. Osećao sam da sam tamo u prolazu. Svako ko je imao šesto čulo mogao je da oseti da palestinski subjekt ne može dugo opstati u Bejrutu. Između Libanaca [s jedne strane] i Palestinaca i Sirijaca [s druge] krenula su da bujaju nacionalistička osećanja. Naše prisustvo bilo im je neugodno. Nisu mogli da podnesu teret palestinskog pitanja. Mogu da ih razumem.

To je jedno poglavlje iz mog života. Bejrut nije bio pesma. Bio je maska.

[...]

H. J.: *Već neko vreme na Vas gledaju kao na palestinskog nacionalnog pesnika i zaslužili ste divljenje nacije. Zar ovaj status ne ugrožava Vaš pesnički razvoj? Ne osećate li se kao njegov zatočenik?*

M. D.: Zavisi od toga šta se podrazumeva pod „nacionalnim”. Ako je nacional-

ni pesnik nečiji predstavnik, ja ne predstavljam nikog. Nisam odgovoran za to kako se moji tekstovi tumače. Ali u sklopu mog individualnog glasa postoji i kolektivni glas, hteo ja to ili ne. Kad govorim o tužnoj zimskoj večeri u Parizu, sviđalo se to meni ili ne, svaki Palestinac misli da govorim u njegovo ime. Ja tu ne mogu ništa. Ali ako se pod time podrazumeva da je nacionalni pesnik neko ko iskazuje duh naroda, to ću prihvatiti, to je prelepo. Svaki pesnik na svetu sanja o tome da njegov glas bude i glas drugih. Nažalost, kritičari su mi prišli tu oznaku kako bi mogli da kažu da sam pesnik zajednice, pa da bi onda pokušali da moj tekst proguraju u političku arenu. Ali politika u našim životima ne sastoji se od političkih partija, ona je jedan od naziva za sudbinu. Ja stojim u sredini, na granici između javnog i ličnog glasa. No, meni to zapravo nije ni važno. Možda baš zato što posedujem tu vrstu popularnosti mogu da udovoljim sebi i kažem da je ne želim. A kad bi me zaboravili – onda bih je priželjkivao. Važno mi je da se osećam slobodno. Ne prija mi činjenica da se od mojih pesama nešto očekuje, ali tim očekivanjima ne podilazim. Kažu da je svaka moja ljubavna pesma o zemlji. Da je „Rita” u *Jedanaest planeta* Palestina. „Rita” je erotska pesma, ali meni niko ne veruje.

H. J.: *Ko je Rita?*

M. D.: Rita je pseudonim, ali upućuje na jednu određenu ženu. To ime u sebi nosi snažnu žudnju, ali i moć i slabost i distancu.

H. J.: *Ipak, u pesmi „Ritina zima” piše sledeće: „Nema zemlje za dva tijela u jednom, nema izgnanstva za izgnanstvo / u*

ovim malim sobama [...] uzalud pjevamo između dva ponora” (Derviš, 2022a: 314). U ovom stihu govori Rita; te reči zvuče kao politička parola.

M. D.: Zašto ne humanistička parola ili tragična parola? Ako bih Vam rekao da se radi o Jevrejki, da li bi Vam i dalje zvučale politički? Možda je to izraz konflikta, kad nacionalne razlike sprečavaju tela da vode ljubav ili da nastave ljubavnu priču. Rita iz mojih pesama je Jevrejka. Da li je to tajna? Tajna koju otkrivam?

[...]

H. J.: *Napravili ste u svom životu jedan značajan prelazak: napustili ste Rakah⁷ i prešli u PLO. Drugim rečima: s marksističko-komunističkih ubeđenja na nacionalni pokret. Da li ste „na svome” u svetu koji je isključivo nacionalni?*

M. D.: Nemam problem s tim prelaskom, zbog toga što je PLO jedna ideološki raznovrsna struktura. U njoj ima mnogo struja. Ovaj prelazak nema veze s promenom u idejama, već s promenom sredstava za delovanje.

H. J.: *Putovali ste 1970. s Komunističkom delegacijom mladih, pa dezertirali i otišli u Egipat, i nakon tog putovanja niste se vratili u zemlju. Da li se ikad kajete zbog tog postupka?*

M. D.: Sad možda i da. Ali kad to posmatram iz ugla svog pesničkog puta, ne

⁷ Rakah je akronim za *reshima komonistit hadashah* [Nova komunistička lista]. Formirana je 1965. kao frakcija unutar Makija, Komunističke partije Izraela, kad se prevashodno palestinska struja odmetnula u znak protesta zbog podrške koju partija pruža cionizmu i Državi Izrael.

kajem se. Danas ne bih doneo odluku da pobeđem. Ostao bih s narodom i sa zemljom. Možda me na takvo kajanje navodi ljudska slabost, to što sam osetljiviji, manje naivan, manje sanjar.

[...]

H. J.: *Da li ste se u mladosti ljutili na oca i muškarce njegove generacije zbog toga što su dozvolili da im zemlja isklizne iz ruku?*

M. D.: Da. Danas ih razumem, shvatam da nisu mogli da učine ništa. Ta je ljutnja zalečena u nekim drugim pesma-

dršku. Radili su u Izraelu i uživali u izobilju. Njihova je savest bila čista, jer je u Bejrutu postojao neko ko se borio za palestinsko pitanje. A Arik Šaron, koji je svojevremeno uništio Gazu, sad je spasavao i nju i Zapadnu obalu tako što je PLO bacio u more. Onda se u ljudima razvio osećaj da mogu da se oslone jedino na sebe, i to je na kraju i sačuvalo PLO. U intifadi sam video pobunu protiv lenjosti i oslanjanja na lidere. Pobunu protiv dugog sna. Kad su ljudi uzeli stvari u svoje ruke, kretnulo je kao dečja igra, s jednostavnim i simboličkim oružjem, a kad su to videli na televiziji – prvi put da je televizija donela

ma.

H. J.: *Da li u intifadi, koju je u velikoj meri iznela palestinska mladost, vidite kompenzaciju za sopstveno detinjstvo?*

M. D.: Osećao sam nešto sasvim drugo. Osećao sam da je intifada bila jednostavan, tačan i istinit odgovor koji je to pitanje vratio samoj zemlji, vratio sadržaj u njegove okvire. Oslobođila je palestinski narod od učmalosti koju im je dozvolio PLO. Čak je i Palestincima u Gazi delovalo da imaju političku prestonicu, u Bejrutu, i da iz nje mogu da dobiju pomoć i po-

išta dobro – to im je dalo krila i preraslo u način života. Naposljetku, intifada je naškodila palestinskom društvu. Postala je posao.

[...]

H. J.: *„Ko napiše svoju priču taj baštini / zemlju riječi, i u potpunosti posjeduje smisao!” (2022a: 376), pišete u svojoj poslednjoj knjizi, Zašto si konja ostavio samog?*

M. D.: Tako je. Istoriju pišu moćni. Onaj koji piše prvi okupira mesto ili viziđu onoga što je napisano; upravo on ostavlja svoj pečat u svesti čitaoca. U njegovoj

je moći da izmeni ne samo budućnost drugog, već i njegovu prošlost.

Palestinski mit mora biti konstruisan u palestinskoj svesti. Palestina mora biti ispisana u njoj. Drugi ju je ispisao kao svoj „početak” i to nikad nije dovedeno u pitanje. Kako ja da ispišem svoje reči preko tog ispisa? Naša je istorija zaustavljena. Naša prošlost se, da tako kažem, nalazi u vlasništvu drugog, i na nama je da joj se vratimo i da se s njom povežemo. Jedini put koji ja vidim jeste kretanje između mitskog i svakodnevnog.

H. J.: *A da li pisanje garantuje kontrolu nad svetom?*

M. D.: Da. Zašto i Vi i čitav svet mislite da je vaša istinska domovina Zemlja Izrael? Zato što je Biblija ispisala priču o čovečanstvu. Taj tekst je ono što podupire vašu priču. Ko je svima vama dao pravo da tvrdite da je ovo vaša domovina? Biblija. Ono što su Kanaanci pisali je izgubljeno.

H. J.: *U svojim pesmama koristite brojne hrišćanske simbole. Razapeti Isus pojavljuje se kao personifikacija Palestine... U pesmi „Draga mi se iz sna budi” krst uči pesnika „riječi[ma] čavala” (Derviš, 2022: 227). Odakle potiče Vaše interesovanje za hrišćanstvo?*

M. D.: Simboli u mom delu nisu fiksni, nisu konačni. Fleksibilni su. Značenje se menja u skladu s onim što pesma traži. U meni kao uzornom Palestincu nalaze se sve religije. Ja sam čovek koji je nasledio zemlju, predele, kulturu i istoriju. Veoma mi je drago što sam sin ovog mesta o kojem su ispisane legende. Živim u jednom raju simbola. Zato, bez oklevanja govorim

kao hrišćanin i bez oklevanja posežem za jevrejskom mitologijom i nasleđem. No, Hristos ima jednu dodatnu dimenziju: patnju. A on je stanovnik Palestine. Zato je on za mene dobar uzor za to kako se istražuje i oprašta. Kako se objavljuju knjige o ljubavi i toleranciji prema drugima. I što je za poeziju još važnije: On je umro i ponovo se uzdigao. Svake godine umre i ponovo vaskrsne. Čitav naš život je smena života i smrti. Kad god u pesmi umrete, iznova se rađate. Hristos je prirodan simbol: On je Palestinac sa stanovišta vremena i mesta, univerzalan sa stanovišta duhovnosti.

H. J.: *I Jevrejin sa stanovišta porekla.*

M. D.: Meni to ne smeta. Ratovi između religija su stvar politike. Da ratujemo oko toga koje je boje nebo, vodili bismo poetsku bitku. Hrišćani mi ne zameraju to što sam u dobrim odnosima s Isusom, zato što je bitka između crkve i države završena. Kad koristim muslimanske simbole, daleko sam pažljiviji, veoma pazim. Zvanični islam je vrlo dogmatičan. U islamu nema intimiziranja s prorocima. Sve što je napisano jeste konačno; oni ne prave razliku između religije i kulture, niti prihvataju kulturni pristup religiji. Hrišćani su fleksibilniji. Zato sam i ja slobodniji u svojim odnosima sa hrišćanstvom.

H. J.: *Ipak, šta je to što Vas vuče hrišćanstvu?*

M. D.: Stradanje. Više mi se dopada reč stradanje. Hristos je poetičniji, zato što i jeste i nije postojao. Rođen je iz duha. Ima majku, ali nema oca. Bliži je mitologiji od ostalih proroka, a ujedno i bliži ljudima. Voleo je vino. Kad sam bio dete, nismo vi-

deli nikakvu razliku između hrišćana i muslimana. Najbolji prijatelj mog dede bio je seoski sveštenik. Ja volim Uskrs, volim povorku koja ide do crkve. Kao ljubavni sastanak.

H. J.: *A status žrtve?*

M. D.: Da, žrtve, i ona će pobediti. Prema islamskom učenju, on nije ubijen. Ubijen je neko treći. Moj narod je žrtva; Hristos – jedan od sinova ove zemlje – vratio se u život. Sve ove sene zavode tu pesmu.

H. J.: *U Sjećanju za zaborav pišete sledeće: „Nisam se radovao demonstracijama u Tel Avivu, koji nam i dalje oduzima sve naše uloge. Od njih je ubica i žrtva [...]. Pobjednik se plašio da izgubi svoj identitet žrtve [...] Zbog nas su vikali, zbog nas su plakali” (Derviš, 2025: 120–121). Šta je izvor Vašeg besa prema Izraelcima koji su protestovali dok je trajao rat u Libanu?*

M. D.: Govorio sam o arapskom svestu u vreme opsade, koja se desila tokom Svetskog prvenstva. Arapske ulice bile su preplavljene fudbalom. Na hiljade ljudi izašlo je napolje da se pobune protiv sudi-je. Ko je tad bio agresor? Izraelci. Ko je izašao da protestuje? Izraelci. Čitava utakmica, čitava priča odigrala se na izraelskom terenu. A gde sam ja u svemu tome? Negde iza kulisa. Ja sam samo neko ko je predodređen da umre. Izražavao sam oštru kritiku arapskog društva, ali to za mene nije rešilo taj problem... Arapi su se naslađivali fotografijama izraelskih protesta, kao da oni [Izraelci] govore u njihovo ime. U arapskom svetu sve je bilo mrtvo. Ta knjiga nije samo analiza jedne političke situacije. To je panoramska knjiga o uloga-

ma žrtve i zlostavljača. Brinuo sam se da će ti protesti, mada dobri i pozitivni, pažnju preusmeriti na izraelski teren i da ćemo mi ostati u senci... Hteo sam da kažem da žrtvi ne ostaje prostor za protest, zato što neko drugi već govori u njeno ime. Sve što je dobro poteklo je odatle. Što se tiče zla koje je tu postojalo – dobro ga je potrlo. Nisam želeo da Izrael prikažem u pozitivnom svetlu. Bio sam toliko uvređen da uopšte nisam hteo da vidim svetlost koja bi s te strane dopirala.

H. J.: *Ti su Izraelci uzdrмали stereotipe koje ste o njima imali.*

M. D.: Ja nemam stereotip o Izraelu. Nisam hteo da ga oslobodim njegove moralne dileme...

H. J.: *U pesmi „Vojnik sanja bele ljljane”, koju ste napisali 1967, pitaju vojnika da li bi umro za domovinu. A on odgovara: „ni-pošto! [...] naučili su me da volim njenu ljubav / a ja ne osetih da je njeno srce moje [...] moje sredstvo za ljubav je puška” (Derviš, 2015: 24–25). Isti taj vojnik želi da živi u miru zbog svog malenog sina, i što se njega tiče domovina nije ništa drugo nego „kad posrće kafu svoje majke” – za razliku od Arapina, koji „omirisa travu, grane, korenje”. Zar ne umanjujete vezu između Izraelaca i ove zemlje?*

M. D.: Razumem šta se krije iza ovog pitanja. Ne pokušavam da izbegnem odgovor, ali hoću da Vas podsetim da su me zbog ove pesme žučno kritikovali arapski umetnici, zato što se kosi s njihovim stereotipnim viđenjem Izraelaca. Subjekt u pesmi je vojnik kojeg sam poznavao. Sedeli smo zajedno jedne noći i on mi je ispričao priču o svom životu. Mrzeo je dr-

žavu i Ministarstvo odbrane – nešto što je neposredno nakon rata 1967. bilo neprihvatljivo. Pjesma je odgovor na stereotip. U izraelskom vojniku koji je trebalo da bude tenk, ja sam video krv i meso. Na to su [Arap] gledali kao na veliku izdaju. Ta priča je istinita. Taj je vojnik nakon rata otišao iz zemlje.

U izraelskom društvu postoji osećaj da mu nedostaju koreni. To je jedno novostvoreno društvo. Nisu svi Izraelci rođeni u Izraelu. Te 1967, država je bila stara tek dvadeset godina. Nemoguće je u jednoj ili dve generacije stvoriti priču sa korenima i kulturnim referencama. Zato se ljubav prema zemlji morala učiti u okvirima izraelskog školstva. Nije bilo jevrejskih zemljoradnika u Rusiji. To je nova, patriot-ska profesija, nastala u Izraelu. Zato je i nastao kibuc. Ovo nije kritika. Nije bilo prave fizičke veze između jevrejske psihe i zemlje koja čini Erec Izrael. Cionistički pokret se toliko upinjao da ubedi Jevreje da se drže tla, i to se i dalje trudi. Šta onda Vi hoćete da kažete? Ja hoću da kažem da je to prva arapska pesma koja otvara prostor za izraelski glas.

H. J.: *A šta taj glas kaže? Da je za nje-ga domovina „srkanje majčine kafe”.*

M. D.: Taj glas kaže da je on čovek, da je ljudsko biće, a ne puška. Da je njegov odnos sa domovinom potraga za sigurnošću, ispijanje kafe ujutru u tišini. Danas, to je moj palestinski san.

H. J.: *To je nešto novo, rekla bih.*

M. D.: Tako je. Gde ja to umanjujem vezu Jevreja sa zemljom? Nije suština pesme to, već da je vojnik ljudsko biće. Ne možete biti na mom mestu i videti sliku

tog vojnika onako kako je zamišlja moj čitalac. Ne pokušavam da tu sliku ulepšam, ali veoma me je dirnuo taj mladić, koji je prošao kroz strahote rata i nadao se da će čuti gugutanje golubova s krova Ministarstva odbrane. Neću da Vas lažem pa da kažem da me uznemirava kad neko govori protiv države. Ja to pozdravljam. Nisam osećao nikakvu ljubav prema Državi Izrael. Niti je sad osećam. I mislim da me svi morate vrlo dobro čuti: ne možete od Palestinca tražiti da voli Državu Izrael.

H. J.: *Ja sam govorila o odnosu prema zemlji. Nisam govorila o državi.*

M. D.: Za Palestince ovo nije Erec Izrael. Ovo je Palestina. Strano telo je strano telo. Mi smo u mirovnom procesu, svi moraju da preispitaju svoja viđenja sopstvene istorije, ali nemojte da Vas uznemirava to što je svaki Palestinac ubeđen da Palestina pripada njemu. Sad prihvata da ima partnera. To je ogroman napredak. Nemojte na to olako gledati. I nemojte se uzrujavati ako shvatite da on Palestinu smatra svojom. Koja druga zemlja je njegova? U njoj je rođen. Ne zna za drugu zemlju. U njegovim očima, vi ste svi uljezi. Pre koliko ste godina vi u nju pristigli?

Vi – vi ste u nekom trenutku boravili tu, a on ne može ni da izbroji koliko godina *on već tu* boravi. A nije čak ni sasvim sigurno jeste li vi zaista oni [onaj narod] ili niste. Da li ste potomci kralja Solomona? Pravi mir je dijalog između dve verzije događaja. Tvrdite da je ova zemlja oduvek vaša, kao da se istorija nije nastavila dok niste bili na njoj, kao da tu nema nikoga, i kao da ta zemlja ima jednu jedinu svrhu – da čeka na vas. Nemojte mi name-tati svoju verziju, pa neću ni ja svoju vama. Moram da prihvatim da svako ima

pravo da ispriča svoju priču. A istorija će se smejati i vama i meni. Nema ona vremena za Jevreje i Arape. Mnogi su narodi ovuda prošli. Dobro je što je [istorija] cinična.

H. J.: *Ovaj vojnik kaže: „Moje sredstvo za ljubav je puška.”*

M. D.: To je vojnikova profesija. Bez puške izraelska država danas ne bi postojala. Ako cenimo iskrena priznanja – to je potrebno reći. Ali kad to kaže jedan Arapin, to ne zvuči dobro.

H. J.: *A šta su Vaša sredstva za ljubav? U Vašoj ljubavi ima i mnogo nasilja: „A ova je zemlja giljotina čiju oštricu ljubim?” Nije li Vam mržnja naudila?*

M. D.: Ne. Moje sredstvo za ljubav je poezija. Kad u svojoj pesmi nazrem senku mržnje, izmenim stih. Ne sme se nikada pisati iz mržnje. To je protivno književnosti. Stih koji citirate je vrhunac ljubavi: iako je ova zemlja giljotina, ja je volim.

H. J.: *U Sjećanju za zaborav kažete sledeće: „Stoga, nemamo izbora, osim da insistiramo na sadašnjem stanju našeg postojanja: našem oružju. Odreći ih se, razoružalo bi nas od oruđa našeg postojanja” (Derviš, 2025: 85) – da li ste spremni da stanete iza ove rečenice koju su u prošlosti izgovorili brojni Izraelci?*

M. D.: U jednom određenom periodu, da. Mogao bih je razumeti. Jer istorija ne postupa na elegantan i pravičan način. Balans između moći i pravde uvek prevazuje na stranu moći. A moć stvara pravdu. To je istorija. Kad svedočimo nekoj istorijskoj prekretnici, tada patimo. Kad nasledimo neke istorijske okolnosti, tad smišlja-

mo opravdanja. U tome je razlika. Arapsko prisustvo u Španiji nije bilo legalno po merilima pravde, ali se istorija tako posložila. Sad sam ja svedok dijaloga između prisustva i odsustva. A kao živi svedok koji je netom ponikao iz predašnjih istorijskih okolnosti, ne mogu da prihvatim nejednakost koju vidim. Kad bih bio samo čitalac istorije, prihvatio bih je. Naša se tragedija ogleda u tome što smo svi svedoci jedne istorijske prekretnice, jednog novog poretka u istoriji i geografiji. Zato svi polažu neka svoja prava i traže nešto za sebe. Sad smo stigli do novog poglavlja po imenu mirovni proces. Nažalost, više se vrednuje proces nego njegov sadržaj. To je jedan pragmatičan, katkad gnusan američki izraz. Vulgaran je. Taj proces vodi zajedničkom i podeljenom čitanju zajedničke i kontroverzne istorije ovog mesta. A imamo jedno mesto. Nažalost. Ili na sreću. Ne znam kako da pišem pesme o ovom periodu. Čitav je konflikt nastao oko jednog istog mesta. Vi volite ovo mesto i iskazujete svoju ljubav prema istim biljkama, istoj travi, kao da ste ja. Kao da govorite u moje ime. I to je moć književnosti. Hebrejska i arapska poezija sustiču se u stihovima o pejzažu. Čitav niz izraelskih pesnika iskazuje moj odnos prema pejzažu u pesmama koje sam i sâm mogao potpisati. Neću navoditi imena. Ratovi između pesnika ljući su od ratova između plesača. Ne nadmećem se ako pišem o istom mestu ili istoj biljci. Ali sudbina nam je da boravimo i naselimo se u istoj metafori. I to je novo.

H. J.: *Ostavite metaforu po strani.*

M. D.: Molim lepo. I u stvarnosti. S istom nostalgijom. Kad se govori o povratku na zemlju, ne znate ko je Jevrejin, a ko

Arapin. Vi ste se uzdigli, izvojevali pobjedu zahvaljujući moći puške i – nećete povjerovati šta ću sad reći – moći moralnosti. Zahvaljujući moći puške bili ste uspješni. Zahvaljujući moći kamena, Palestinci su također bili uspješni – u tome što su tu, ništa više od toga. Stoga, ako se razumemo na ovaj način, stvorit će se preduslovi za istinsku debatu. Kucnuo je čas za nju. Ali nemojte postavljati preduslove. Neću razgovarati dalje ako mislite da je Palestina vaša! Palestina je moja. I ja ću tako misliti zauvek. Odakle vama pravo da dve stotine godina verujete da je Zemlja Izrael vaša? A koliko je samo kultura, koliko samo imperija tamo bilo! Nikad niste prestali da sanjate. U redu, sanjajte. Ali vaš je san prostorno i vremenski dalji nego što su meni daleki i san i mesto. Ja sam u izgnanstvu tek pedeset godina. Moj san je živopisan, svež.

H. J.: *Vrlo dobro znate da za snove vreme ne važi.*

M. D.: Znam kakvu moć ima san. No, moguće je i drugačije sanjati u budućnosti. Sanjati da će ova zemlja postati raj. Ova zemlja zvana zemlja mira; u njoj mira nikad nije bilo. Ali nemojte od nas tražiti da pravdamo svoje prisustvo ovde. Nismo mi bili osvajači. Danas postoji određena sklonost da se Palestinci navode na pomisao da su pogrešili u pričama o vlastitoj vezi sa zemljom.

H. J.: *Odakle Vam to?*

M. D.: To se ispoljava u viđenju cionističkog pokreta kao pokreta za nacionalno oslobođenje. To nije tačno. On je bio jedan kompleksan, nereligiozan naseljenički pokret, povezan s komercijalnim inte-

resima Zapada. Mislite da je arapski oslobodilački pokret bio neofašistički. Između ta dva stanovišta mora se uspostaviti dijalog. Ovaj mir od mene ne zahteva da promenim svoje čitanje istorije cionizma i stav prema njemu. Ja moram da promenim svoje viđenje budućnosti, ali borba oko prošlosti se nastavlja. Samo je jezik postao istančaniiji.

Čak i ako mislim da je Vaš deda bio osvajač, to ne znači da nisam u stanju da priznam pravo da postojite. Svako od nas ima nekog dedu osvajača. Pokažite mi jednog nedužnog dedu u čitavoj istoriji. Zašto onda moram da priznam da je cionizam pokret za oslobođenje? Oslobođenje od koga? Na čiju štetu?

H. J.: *Nemali broj Izraelaca govori o tragediji jedne pravde nasuprot drugoj.*

M. D.: Ne prihvatom to da su obe strane pravične. Pravda se ne bori protiv pravde. Jedna je pravda. Više mi se sviđa entitet protiv entiteta. Viđenje protiv viđenja. Pravo protiv prava. Odsustvo protiv prisustva, ili obratno. Ali ne pravda protiv pravde. To je najveća prevara koju sam ikada čuo, kao i ono „da je Zemlja Izrael zemlja bez naroda za narod bez zemlje”. Dve laži. Zašto obnavljamo taj konflikt? Da bismo izraelsku svest oslobodili iluzije da su Palestinci izgubili svoje kolektivno sećanje. Za Palestine ne postoji druga zemlja. A za Izraelce su postojale mnoge druge zemlje. Koliko je naroda u vama izmešano? Iz koliko zemalja porekla ste došli? Najmanje pedeset. A opet, istorijske okolnosti stvorile su dva entiteta u jednoj zemlji i dobro je što smo stupili u dijalog. Pustite istoričara da govori. U suprotnom ćete ugušiti pravo na govor. To je kulturna dimenzija čitavog tog pitanja. I

ona će se oporaviti od čitavog niza boljki, iluzija i laži.

H. J.: *Imala sam prilike da čujem i Izraelce koji Palestince vide kao svoju braću u ovoj zemlji. Da li ste Vi u stanju da tako posmatrate Jevreje?*

M. D.: Još uvek ne. Zato što sam od te zemlje odsečen već dvadeset šest godina. Helit, osvajač je uvek spremniji na oproštaj. On može sebi da dozvoli da bude umeren. Da sam ja odneo pobedu, mogao bih tako da govorim. Ali u međuvremenu, ako izjavim tako nešto, nemojte mi verovati. Postoje preduslovi za ljubav. Voljeni mora da bude prihvaćen, a ne gladan. Tačno je da u ljubavi nema apsolutne jednakosti, ali se voljeni mora osećati makar poželjnim. Sve dosad, Palestinci se nisu osećali prihvaćeno. Ono što govorite zvuči mi predivno. Palestinci Vam moraju reći da ste im sestra i mora se raditi na tome da se to razumevanje i ostvari. Ali ih pustite da negoduju.

H. J.: *Istorija odnosa između intelektualaca i moći oduvek se odlikovala zdravim antagonizmom. Zar ne mislite da postoje istorijski trenuci kad bi njihova hrabrost trebalo da bude izražena upravo u formi podrške i ohrabrenja, kao kad su neki od nas podržali Rabina i Peresa?*

M. D.: Naš zadatak je da kritikujemo proces. Nisam se protivio sporazumima iz Osla. Iznosio sam svoje rezerve prema njima. Ne protivim se miru. Hteo sam da se zemlja podeli između dva naroda, a ne da jedan deo bude ovde, a drugi tamo, u dva odvojena geta. Samo je kultura garancija pravog mira. Podržavao sam lidere kad im je bila potrebna podrška. Sad kad su se osilili, moje je pravo da im ne aplau-

diram. Ako se uspostavi palestinska država, biću u opoziciji. To je moje prirodno mesto.

H. J.: *Kada ste razgovarali s francuskim filozofom Žilom Delezom, pitao Vas je sledeće: „Zašto su Izraelci odabrali hebrejski, a ne neki drugi živi jezik?” Odgovorili ste mu ovako: „Taj izbor je bio deo stvaranja velikog mita kako 'pravo na povratak' u zemlju Tore podrazumeva i lingvistička sredstva: jezik Tore.”*

M. D.: Znam da su Izraelci odabrali hebrejski jezik. Mi se već pet sati lepo slažemo i čini mi se da ovaj razgovor ne bi imao smisla kad se ne bismo oko nečeg i sukobili. Izbor hebrejskog jezika imao je za cilj da aktualizuje izraelski nacionalni identitet. Ne može se stvoriti svest o istinskom identitetu bez zajedničkog jezika. Hebrejski je postojao samo u sinagogi, u spisima, možda u srcu. To je prelepo. Ali to nije bio jezik kojim su ljudi komunicirali, kao što još samo nekoliko ludaka i dalje piše na latinskom. Možda još uvek postoji neko ko piše na asirskom? Hebrejski je bio gotovo tajna forma pisma. Odvojena od društva. Postojali su oni koji su ga pisali, ali ne i oni koji su ga čitali.

H. J.: *Hebrejski nikad nije prestao da postoji, a uostalom, to nije bila stvar izbora. To je bio i jezik čežnje.*

M. D.: Nisam stručnjak za to pitanje.

H. J.: *Niste stručnjak za čežnju?*

M. D.: Jezik čežnje je nekada bio jidiš, zar ne? Ali je Država Izrael izabrala hebrejski i opirala se jidišu. Delezovo pitanje ticalo se jevrejske genijalnosti. Mislio je

da su Jevreji genijalci koji su mnogo doprineli ljudskoj kulturi. Zašto je jedan broj njih pristao na to da budu odsečeni od svetske kulture i da se zatvore u geto hebrejskog? To je filozofsko pitanje koje ne treba olako shvatati. Kao filozof, Ničeov učenik, [Delez] ima pravo na to da se pita kako kultura može nastati odabirom jezika, iz ideološkog impulsa, i to uspešno. To je samo pitanje, ništa više.

Što se tiče izraza „mit o pravu na povratak“, koji Vam je zasmetao – dobro je što smo izašli iz doba mitova. Ono što je nekada bio mit sad je postalo zbilja. Ja sam zauzet svojim pravom na povratak. Ne mogu ja braniti pravo Izraelaca na povratak.

H. J.: *Vaša pesma „Drugi barbari će doći“ završava se stihovima: „Hoće li se Homer nakon nas ponovo roditi / ...i epovi svoja vrata svima otvoriti?“ (Derviš, 2022a: 172). Kako vidite homerskog pesnika u sopstvenom vremenu? Ima li danas mesta za epsku poeziju?*

M. D.: Nema mesta za homerskog pesnika, ali ima mesta za pesnika Troje. Njegovu pesmu nismo čuli. Nismo čuli trojansku verziju događaja. Siguran sam da je tamo bilo pesnika. Glas Homera, pobednika, prognao je čak i trojansko pravo da se žale. Trudim se da budem pesnik Troje. Da li je to bolno? Ja volim prognane.

H. J.: *Pripazite, počinjete da zvučite kao Jevrejin.*

M. D.: Da je barem tako. Danas je to vrlo prihvaćeno. Uvek postoje dva lica istine. Čuli smo grčku verziju. Čak smo čuli i glas trojanske žrtve iz usta Euripida, Grka. Ja tragem za pesnikom iz Troje.

Troja još nije ispričala svoju priču. Da li država koja ima velike pesnike ima pravo na to da protera narod koji nema pesnike? Da li je odsustvo pesnika u nekom narodu dovoljan razlog da on bude prognan? Da li je poezija jezik aluzija, ili je ona jedan od instrumenata moći? Može li neki narod biti jak bez poezije? Sin sam naroda koji do dana današnjeg nije priznat; hteo sam da govorim u ime onoga ko je odsutan, u ime pesnika Troje. U porazu ima više inspiracije i ljudskog bogatstva nego u pobiđi. Ima velike poezije u destrukciji. Kad bih bio jedan od pobednika, izašao bih da demonstriram u znak solidarnosti za žrtvom.

H. J.: *Jeste li sigurni?*

M. D.: Ja sam to napisao. „Neka Ararat zauzme Tel Aviv i ja ću izaći da demonstriram protiv njega.“ Zna li kakvo je zadovoljstvo biti u isti mah pobednik i čovek? Biti solidaran sa poraženima? [...] Da li znate zašto se zna za nas Palestince? Zato što ste nam neprijatelji vi. Da smo u ratu s Pakistanom, niko ne bi ni čuo za mene. Zato imamo tu nesreću da nam je protivnik Izrael, koji ima toliko simpatizera širom sveta, i imamo tu sreću da nam je protivnik Izrael, zato što su Jevreji centar sveta. Dali ste nam poraz, slabost i publitet.

[...]

H. J.: *Kad kažete da biste da budete pesnik Troje, nema li u tome neke želje za porazom?*

M. D.: Ne. Tamo nalazim ono najvažnije. Tamo se može izgovoriti neizgovoreno, mogu se reći stvari koje još nisu izrečene. Poezija je uvek potraga za stvarima

ma koje tek treba reći. Ja Homeru nemam šta da dodam, ali u meni je jedna ljudska praznina, ona je Troja, i ona može biti moje polazište. Poraz je ključ za posmatranje ljudske sudbine, posmatranje kakvo nije dostupno pobedniku. Očajanje približava pesnika Bogu, vraća ga postanju pisanja, prvoj reči. Ono poništava pobednikovu moć uništenja, zato što je jezik očajanja jači od jezika nade. Reči Troje još nisu izgovorene, a poezija je početak govora.

H. J.: *Da li ste čuli za Knjigu tužbalića? I to je pesma za Troju.*

M. D.: Istina. Ali morate odabrati: da li ćete biti Sparta, Atina ili Troja. Ne možete imati sve.

[...]

H. J.: *U Jedanaest planeta... pišete sledeće: „uskoro ćemo tragati za onim što beše naša istorija o vašoj istoriji u dalekim zemljama” (Derviš, 2015: 57). Da li je došao trenutak potrage? Kako ona rasvetljava veze između ove dve istorije?*

M. D.: Vreme potrage je došlo. Sad se okrećemo jednoj budućnosti. Sad govorimo jezikom jednog novog sveta, ekonomskog prosperiteta, uzajamnog oproštaja. Mislim da je budućnost jasnija od prošlosti. Oko prošlosti ćemo se boriti. To povežem s onim što sam rekao o tome kako svaka strana ima pravo na svoju verziju događaja. Kad se stupi u međunarodnu partiju snova, sve suprotstavljene strane govore istim jezikom. Mogao bih da napišem govor za svaku od prisutnih strana. Ali muka je u tome odakle početi. Mi smo dva najgluplja naroda u istoriji. Tako smo mali, tako neprihvaćeni, mi smo Jusufi koje braća mrze. Konflikt je izazvala ide-

ologija država i ličnih isprava. Mi smo narodi rođeni za to da budemo opevani u pesmama. Kad smo stupili u političku utakmicu, tad smo krenuli da se borimo. Kad sklopimo mir, smejaćemo se čitavoj ovoj epizodi. No, ima tu jedno pitanje koje me muči: da li smo dosledni sebi? Da li smo dovoljno slobodni da vodimo nezavisne ratove i sklopimo nezavistan mir, ili smo pioniri u partiji šaha? Nekad smo želeli da budemo Jevreji. Sad vi želite da budete Palestinci. Čitav univerzum ste stekli, zašto sad najednom hoćete da budete Palestinci?

H. J.: *Na šta mislite kad kažete „da li smo dosledni sebi?”*

M. D.: Poezija uvek mora da postavlja to pitanje i da uskrati odgovor na njega. Ova pesma je o narodu koji se vraća, ali se ne pronalazi. Da li sam nekadašnji ja isti onaj koji se vratio? Čak se ni Odisej nije vratio kao isti čovek. More ga je izmenilo. More i godine. Nije se vratio u istu kuću. Nije zatekao istu onu Penelopu. Sebe ne pronalazite dva puta. Svakog dana ste neko drugi.

H. J.: *Ko Vam je rekao da hoćemo da budemo Palestinci?*

M. D.: Vi ste došli u Palestinu. Kulturno gledano, vi ste bili svetski narod. Da li je zastava važnija od Homera? Neka istorija odgovori na to pitanje. A mi smo hteli da budemo Jevreji. Čitav naš region nas mrzi. Zato igramo igrice koje možda zabavljaju istoričare, ali sam siguran da će nam za deset godina dosaditi. Dotad ćemo steći čitav mit, čitavu stvarnost, sve ratove, sav mir. Čemu ćemo težiti? Da li će biti moguće ovu rupu pretvoriti u mesto gde

nastaje muzika? Ne verujem. Bićemo normalni. A da bismo bili normalni, svi moraju proći kroz legendu i mit. Mislim da ćemo se nakon toga svi asimilovati u region.

H. J.: *U Jedanaest planeta... pišete sledeće: „Ja sam jedan od kraljeva završetka... skačem sa svoga konja / u poslednju zimu, ja sam poslednji arapski uzdah.” Zar pesnik nema druge misije nego da bude „kralj završetka” (2015: 57)?*

M. D.: Ta izreka potiče od Abu Abdulaha Muhameda XII, poslednjeg arapskog kralja Granade, koji je, po prispeću na planinu, pogledao iza sebe i zaplakao. Španci su to uklesali u kamen: Ovde je Arapin poslednji put uzdahnuo. Čitava njegova priča je tragična. Majka ga je nagovorila na rat čiji je ishod bio neizvestan. Mogao je da bira: da prihvati mir, koji nije bio ništa drugo do predaja, ili da pretrpi poraz. Lako se u tome pronalazim. Ja nisam „poslednji arapski uzdah”, ali kad to napišem, saživim se s tim. Kao da ne pripadam dva desetom veku.

U Vašem pitanju postoji jedna vrlo važna dimenzija, a to je tema prošlosti u poeziji. Mislim da je poezija reakcionarna forma pisanja. Ona uvek osluškuje glasove iz prošlosti, glasove kojih više nema. Nema tog modernizma koji potiče iz sadašnjosti. Prošlost je najmanje fleksibilno vreme. Morate se naći u najstarijoj ulici u Parizu da bi ton pesme bio moderan. Poezija koja je odsečena od drevne prošlosti samo je eho koji se ne može vratiti. U svakoj je pesmi moguće čitati istoriju poezije. Pesnik je prvi čovek. Svaka pesma mora reći da čovek trenutno stiže u svoj istinski raj, da iz njega biva izbačen, da se njemu vraća. Ravnoteža između prošlosti i

budućnosti u poeziji ogleda se u sledećem: što poezija dalje zalazi u prošlost, to je bliže budućnosti. Nikakva se poezija ne rađa iz „američkog stila života”.⁸ Što se dalje vraćate u kanaansku, sumersku istoriju, to ćete biti bolje povezani s korenima. Ni jedno se parče zemlje nikad ne osuši do kraja. Čak i kad slušate neku pesmu na radiju, ako vas ne podseća na neko daleko mesto, neće vas dotaći.

H. J.: *A pesnik je kralj završetka?*

M. D.: Kao pesnik sam se osećao kao poslednji kralj na stranici istorije. Poistovećivao sam se s čovekom koji je bio andaluzijski Hamlet. On ne zna [šta mu je činiti]; boriti se ili ne boriti se? Pa je zato njegova mati izrekla čuveni stih: „Plaćeš kao žena nad kraljevstvom koje nisi odbranio.”⁹ Znala je da će izgubiti, a naterala ga je na borbu. To je upravo ono što se sad dešava. Istina nema samo jedno lice. Nijedan istoričar nema šta da mu zameri. Njegov strah, oklevanje i poraz mogu se razumeti. Bilo je onih koji su mu rekli: Ubij se. Budi čovek od vrline. I tako je između vrline i pragmatičnosti ovaj čovek postao arapski Hamlet. I svaka ga generacija proklinje. Sa Granadom je bilo svršeno. Sva se arapska kultura tamo završila. I kako treba čovek da odreaguje na takvo iskustvo? Da spase sebe. Pustili su ga da pobjegne. Obećali su mu malo kraljevstvo, a onda su ga izdali.

H. J.: *„Ko sam ja nakon noći stranca?” (Derviš, 2022a: 280). Ko ste Vi?*

⁸ U originalnom tekstu, ovaj je izraz na engleskom.

⁹ Ova rečenica se obično navodi u sledećem obliku: „Plaćeš kao žena za kraljevstvom koje nisi odbranio kao muškarac.” (Prim. prev.)

M. D.: Opala! Na to pitanje pesma ne daje odgovor. Ja nisam ja. Ako u mom identitetu nema stranca, sebe neću prepoznati. Sebe mogu definisati samo kroz dijalektički odnos između sebe i drugog. Kad bih bio sam, bez svog sabrata, šta bih bio u stanju da razumem? Bio bih ispunjen samim sobom, čitavom svojom istinom, bez dualizma.

Otkako sam otišao iz Andaluzije, tragam za odgovorom na to pitanje, otkako sam napustio istoriju drugog, istoriju svoga sabrata. Otad pa sve do danas tragam

za svojim mestom u istoriji i daleko sam od toga da ga nađem. Stojim izvan istorije svoga sabrata i izvan istorije samoga sebe.

[...]

H. J.: *Govorite o drugom, a taj drugi je najčešće Palestinac. Ima li u Vama danas mesta za drugog koji bi bio Jevrejin, Izraelac?*

M. D.: Ne mogu da pobegnem od onog dela svog identiteta koji je pod okupacijom Izraelca. On postoji, ma šta ja o njemu mislio. I fizička i psihološka je činjenica. Izraelci su izmenili Palestince i obratno. Izraelci nisu isti oni ljudi koji su došli, a Palestinci nisu oni isti ljudi koji su nekad bili. U jednom postoji drugi. Kad Izraelca u meni više ne bi bilo, da li bi se moj identitet urušio? Pretpostavljam da me to pitate. Ne bih da se upuštam u tu vrstu pitanja. Na kraju krajeva, sin sam arapske kulture. Da nisam ovde, u ovom istorijskom trenutku, bio bih u Maroku ili Jemenu. Zato morate znati da ni Izraelci iz jučerašnjice ni novi Izraelci nemaju moć da me sklone. To je zato što su moje isprave nepregledne i protežu se od Atlantskog okeana do Jemena. Imam kuda da pobegnem, gde da umrem, i gde da se iznova rodim. Sad govorimo o izraelskoj komponenti palestinskog identiteta. To je jedan multivalentan, heterogen element. Meni treba heterogenost. Ona me obogaćuje.

Drugi [*aḥer*] je i odgovornost [*aḥarayut*] i test. Zajedno činimo nešto novo u istoriji. Sudbina nas je pozvala...

H. J.: *Naterala...*

M. D.: Najpre nas je naterala, sada nas poziva – kako je samo učtiva sada! – da je sagledamo na drugačiji način. Da li

će se iz ta dva načina izroditi treći? U tome je test.

[...]

H. J.: Šta za Vas znači hebrejski?

M. D.: Hebrejski je prvi strani jezik koji sam naučio, kad sam imao deset ili dvanaest godina. Na tom sam jeziku govorio sa strancima, s policajcima, sa vojnom upravom, s nastavnicima, sa zatvorskim stražarima, s ljubavnicama. Zato on ne predstavlja jezik osvajača, jer sam na njemu izgovarao reči iz ljubavi. To je i jezik mojih prijatelja. Moj odnos s njim je čist. Otvorio mi je vrata evropske književnosti. Na hebrejskom sam čitao Lorku, pa i Nazima Hikmeta, koji je u levičarskim krugovima bio obavezna literatura. Grčke tragedije sam prvi put čitao na hebrejskom. To je i jezik iz mojih sećanja na detinjstvo. Kad čitam na hebrejskom, on me podseti na to mesto. Sa sobom donese taj pejzaž. Mnogi moji prijatelji iz Evrope ljubomorni su što Bibliju mogu da čitam u originalu. Nisam prestao da čitam na hebrejskom, čak ni izraelske novine. I zanima me književnost na hebrejskom, naročito poezija. Nadam se da ću u duhu tog jezika moći da progovorim. Nemam nikakav kompleks u vezi sa tim.

[...]

H. J.: Da li je izgnanstvo preraslo u masku?

M. D.: Ne. Sad sam na ispitu: mogu da biram između vanjskog ili unutarnjeg izgnanstva, vanjske ili unutarnje domovine – ne znam šta hoću. Izgnanstvo u meni kuca tako snažno, možda ga donesem sa sobom u zemlju.

IZVORI:

- Derviš, Mahmud. (2015). *Ostatak života – izabrane pesme*. (Tatjana Botić, prev.). Novi Sad: Kulturni centar Novog Sada.
- Derviš, Mahmud. (2022). *Sabrana djela I*. (Džemo Redžematović, prev.). Podgorica: Horizonti – Centar za međukulturno razumijevanje.
- Derviš, Mahmud. (2022a). *Sabrana djela II*. (Džemo Redžematović, prev.). Podgorica: Horizonti – Centar za međukulturno razumijevanje.
- Derviš, Mahmud. (2025). *Sjećanje za zaborav*. (Džemo Redžematović, prev.). Podgorica: Horizonti – Centar za međukulturno razumijevanje.

(S engleskog prevela
Viktorija Krombholc)